

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼ և ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը դարձավ հայ ժողովրդի պատմության ամենահակասական էջերից մեկը: Կոչված լինելով իրագործելու վերջինիս ամենաբաղձալի երազանքները՝ այն իրականում մարդկային, նյութական ու տարածքային անդառնալի կորուստներ պատճառեց հայությանը. թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց 1.5 միլիոն մարդ, մի ողջ ժողովուրդ հայրենագրվեց: Փրկվածների մի մասը Մերձավոր Արևելքի, Եվրոպայի և Ամերիկայի երկրներում ձևավորեց հայկական սփյուռքը, ևս 300000 մարդ անցավ Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններ:

Հայոց Մեծ եղեռնի պատմությունը հայ պատմագիտության թերևս ամենաուսումնասիրված ոլորտներից մեկն է: Անցած հարյուրամյակի ընթացքում Մայր հայրենիքում և սփյուռքում հրատարակվել են հարյուրավոր հուշագրություններ և գիտական մենագրություններ: Հրապարակի վրա առկա է փաստավավերագրական բնույթի հսկայածավալ տպագիր նյութ: Այդուհանդերձ որոշ հիմնահարցեր, ինչպես, օրինակ, Երևանի նահանգի տարբեր գավառներում հաստատված փախստական-գաղթականների թիվը, էթնոկոնֆեսիոնալ կազմը, ըստ բնակության նոր վայրերի նորեկների տեղաբաշխումը, կամ թե տեղի բնակչության վիճակագրական պատկերի վրա ներգաղթի թողած ազդեցությունը, կարոտ են առավել հիմնավոր ուսումնասիրության¹:

Այս հարցում մեծ դերակատարություն կարող են ունենալ պարբերական մամուլը և հատկապես թերթերը: «Գաւառի ձայն»-ը, «Աշխատանք»-ը, «Հորիզոն»-ը, «Համբաւաբեր»-ը կամ «Մշակ»-ը, ի տարբերություն արխիվային չոր փաստական նյութի, իրենց պաշտոնական տեղեկատվությամբ ու անհամեմատ կենդանի թղթակցություններով ուղղակի վերածվում են ժամանակի պատմաքաղաքական անցուղարձը լուսաբանող գրավոր սկզբնաղբյուրների՝ ուսումնասիրողին ընձեռելով համեմատություններ ու վերլուծություններ կատարելու լայն հնարավորություն:

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914թ. նոյեմբերի 2-ին: Հաշված օրերի ընթացքում ռուսական զորքերը գրավեցին Խոյը, Թավրիզը, Ջևինը, Ղարաքիլիսան, Խորասանը, Բայազետը, Դիաղին, Ալաշկերտը,

¹ Անցած հարյուրամյակի ընթացքում նույնիսկ փորձ չի արվել հստակ տարբերակել գաղթականությունն ըստ կատեգորիաների՝ արևմտահայ, արևելահայ և պարսկահայ, կամ թե՛ փախստականներ ու գաղթականներ: Մինչդեռ 1914-1915թթ. մենք գործ ունենք միանգամից երեք կատեգորիաների հետ, 1916-1917թթ.՝ միայն պարսկահայերի և արևմտահայերի հետ, իսկ 1918թ.՝ գերազանցապես արևելահայերի հետ:

սակայն նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին երկու անգամ նահանջեցին, ինչը մեծ խուճապ առաջացրեց տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում՝ ստիպելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց շարժվել դեպի Արևելյան Հայաստան: Առաջինը գաղթի ճամփան բռնեցին պարսկահայերը՝ նոյեմբերի կեսերին, ապա՝ սահմանամերձ շրջանների (Կարս, Սարիղամիշ, Օլթի, Արդահան) ռուսահպատակ քրիստոնյաները, իսկ այնուհետև՝ արևմտահայերը:

Այս կապակցությամբ Ալեքսանդրապոլում հրապարակվող «Գաւառի ձայն»-ը գրում է. «Ռուս-թուրքական պատերազմը իւր սոսկալի հետևանքներով արդեն բացել է հայ ազգի մահացու վերքերից մեկը՝ գաղթականությունը: Մարսափահար հայ ժողովուրդը ստիպված է այս ցուրտ եղանակին թողնել դառն ապրուստի միջոցները և աշխատում է որոնել մի անկյուն, իր ընտանիքն ազատելու արից ու մահից»²:

Պատերազմի արհավիրքներից մազապուրծ գաղթականներին ընդունելու, տեղավորելու, սնունդով ու հագուստով ապահովելու նպատակով Գևորգ Ե կաթողիկոսի կարգադրությամբ Անդրկովկասի հայաշատ գավառներում ու բնակավայրերում ստեղծվեցին «Եղբայրական օգնության» կոմիտեներ: 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլի թեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետի գլխավորությամբ կոմիտե ստեղծվեց նաև այստեղ³: Նոյեմբերի 2-ից իր աշխատանքներն սկսեց նաև «Ազգային կենտրոնական հանձնաժողովը»⁴, որի ծավալելիք գործունեության մասին «Գաւառի ձայն»-ի Քաղաքացի ստորագրությամբ թղթակիցը գրում է. «Աղեքսանդրապոլի հայ ժողովուրդը, որը իւր չքաւոր դրութեան մեջ էլ միշտ ջերմ կարեկից է եղել հայ ժողովրդի ցաւերին, այս անգամ էլ, անշուշտ, անտարբեր չէ մնալու...: Քաղաքիս հայ հասարակութիւնը արդեն կազմել է մի պաշտոնական բիւրօ, որը... պարտաւոր է օգնել վիրաւոր և հիւանդ զինուորներին, հայ կամաւորներին և խնամել հայ գաղթականներին»⁵: Եվ իրոք, հաշված օրերի ընթացքում հանձնաժողովը միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 100-250 հոգանոց 18 հանրակացարան կահավորեց փախստական-գաղթականների առաջին խմբերն ընդունելու համար: Ի դեպ, նորեկները տեղաբաշխվելու էին գյուղից՝ գյուղ, քաղաքից՝ քաղաք տարբերակով և առայժմ՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ու Արևելյան Շիրակի գյուղերում⁶:

Հետագայում, գաղթականների թվի աճին զուգահեռ, երևան եկան նաև հասարակական այլ կազմակերպություններ, որոնց ունեցած ներդրումը գաղթական-

² Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1914, N 109, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թթ. 23-24:

⁴ Նույն հեղում, գործ 1242, թ. 1-3:

⁵ Գաւառի ձայն, Աղեքսանդրապոլ, 1914, N 109, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

⁶ Գաղթականության զանգվածային ներհուպը Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի գավառակ սկսվեց միայն ռուսական զորքերի երրորդ նահանջից հետո՝ 1915թ. հուլիսին (մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., Արևմտահայ գաղթականությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1918թթ., «Առաջին աշխարհամարտը և հայ ժողովուրդը. պատմություն և արդիական խնդիրներ», միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2015):

ների համար հիվանդանոցներ, դպրոցներ ու որբանոցներ բացելու ուղղությամբ մեծապես լուսաբանվել է արևելահայ մամուլի էջերում:

Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված փախստական-գաղթականների թրվաքանակի մասին առաջին վիճակագրական տեղեկությունները արևելահայ մամուլում հայտնվեցին 1914թ. դեկտեմբերին և վերաբերում էին ռուսահայատակ հույներին: Նկարագրելով իրադրությունը ռազմաճակատում և ռուսական զորքերի 1914թ. դեկտեմբերյան նահանջի արդյունքում սահմանամերձ գոտու քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում առաջացած խուճապը՝ «Մշակ»-ի թղթակից Ադելբեգը գրում է. «Երբ թուրքերը մտան Սոդակլուի անտառը, նրանք հարձակվեցին մօտակա յոյն գիւղերի վրա: Այդ գիւղերից շատերը յանկարծակի եկան և իսպառ կործանվեցին, ոմանք կիսով չափ, իսկ շատերը փախան դեպի Կարս և Արևելյան Շիրակ: Նույն կերպ Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվեցին նաև Արդահան-Գեօլայից գաղթած յոյները»⁷: Ըստ հոդվածագրի՝ նշված ժամանակահատվածում միայն Արդահանի գավառից Ալեքսանդրապոլի գավառ էին տեղափոխվել 1030 հույներ, որոնցից 186-ը հաստատվել էին գավառակենտրոնում, իսկ 48-ը՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում: Եվս 500 ընտանիք (մոտ 2500 մարդ) հույներ Ալեքսանդրապոլի գավառի Շորագյալի գավառակ էին տեղափոխվել Սարիղամիշի գավառից: «Սրանցից մօտաւորապես 200 տունը,-գրում է Ադելբեգը,-ապաստանել էր Բայինդուր հայախառն յոյն գիւղում, ուր յոյների հետ հայերը հաւասարապես հիւրընկալել և խնամում էին նրանց»⁸: Մինչև 1914թ. դեկտեմբերի վերջ 4000 հույներ էլ Արևելյան Շիրակ տեղափոխվեցին Օլթիի շրջանի գյուղերից: Սրանցից 234-ը «Մշակ»-ին թղթակցած Ատրպետի հավաստմամբ հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլում⁹:

Այն հարցին, թե ինչու «Եղբայրական օգնության», «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության» կամ հասարակական այլ կազմակերպությունների Ալեքսանդրապոլի կոմիտեների ծավալած բուռն գործունեության պայմաններում (գաղթականների ընդունում, ցուցակագրում, տեղավորում, վիճակագրական տվյալների հրապարակում, սնունդով ու ապրուստի տարրական միջոցներով ապահովում) նույն ժամանակահատվածում այստեղ հայ և ասորի գաղթականների հաստատվելու փաստին մամուլը չի անդրադարձել, մեզ պատասխան գտնել չհաջողվեց: Մինչդեռ Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 50՝ «Երևանի հայոց հոգևոր թեմական կառավարչությանը կից Եղբայրական օգնության կոմիտե» ֆոնդում պահվող փաստաթղթերի համաձայն՝ առաջին 868 հայերը գավառ էին հասել դեռևս 1914թ. նոյեմբերի կեսերին՝ հույներից մեկ ամիս առաջ, Պարսկաստանից (281 մարդ¹⁰) և Կարսից (587 մարդ¹¹): Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում ևս 792

⁷ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 4, 9 յունւարի, էջ 3:

⁸ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 4, 9 յունւարի, էջ 3:

⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 54, 13 մարտի, էջ 2:

¹⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 12, 139, գործ 21, թթ. 141-165:

¹¹ Նույն տեղում, թթ. 151-158:

փախստականներ եկել էին Կաղզվանից և Կարսի Խոշգելի ու Կալկոս գյուղերից¹², իսկ 603-ն էլ՝ Սարիղամիշից¹³:

Ասորիներն անհամեմատ ավելի փոքրաթիվ էին: «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի հաշվումներով՝ մինչև 1914թ. դեկտեմբեր Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվել էր 64 ասորի. մի մասը Մալմաստի գավառի Խոսրովա, Փաթավուր և Ուլլա, մյուս մասը՝ Վանի նահանգի Բաշկալեի գավառի Արջ և Մաբա գյուղերից¹⁴: Դեկտեմբերին Արդահանի գավառից Արևելյան Շիրակի և Ջավախքի գյուղեր էին տեղափոխվել ևս 360 ասորիներ¹⁵:

Ռազմական գործողությունների առաջին երկու ամիսների ընթացքում Երևանի նահանգի տարբեր գավառներ անցած փախստական-գաղթականների թվաքանակի և էթնոկոնֆեսիոնալ կազմի մասին առաջին ամփոփ տեղեկությունները մամուլի էջերում հայտնվեցին միայն 1915թ. հունվարի սկզբներին: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի ազգային կենտրոնական հանձնաժողովի գաղթականական բաժնի՝ «Գաւառի ձայն» թերթի 1915թ. անդրանիկ համարում հրատարակած «Համառօտ տեղեկագրի»՝ Թուրքիայից, Պարսկաստանից, ինչպես նաև Սարիղամիշի, Արդահանի, Օլթիի և Արդվինի շրջաններից մինչև Ծննդյան տոները միայն Ալեքսանդրապոլ էր անցել 3250 փախստական-գաղթական (2310 հայ, 900 հույն, 20 ասորի և 20 ռուս): Սրանցից 400-ն անմիջապես տեղավորվել էր քաղաքամերձ գյուղերում¹⁶: Ծննդյան տոներից հետո գավառ էին հասել ևս 1200 փախստական-գաղթականներ: Սրանցից 400-ը, ըստ տեղեկագրի, Երևանից եկած պարսկահայեր էին, իսկ 800-ը՝ Օլթիից և Կարսի Թախտա գյուղից մագապուրծ եղած, կիսամերկ ու ռտաբոբիկ փախստականներ, որոնք, ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի, հաստատվել էին Արևելյան Շիրակի գյուղերում¹⁷:

Մարտի առաջին տասնօրյակում մամուլում հայտնվեցին գաղթականների թվաքանակի մասին նոր ամփոփ տեղեկություններ:

«Եղբայրական օգնության» Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Իգդիրի, Հին Նախիջևանի կոմիտեների, Թիֆլիսի «Հայկական Կենտրոնական Կոմիտեի», «Ծխական Միության», «Հայ Նպաստամատույց Ընկերության», Բաքվի «Հայկական Բյուրոյի», ինչպես նաև գաղթականների ընդունմամբ ու խնամքով զբաղվող այլ հասարակական կազմակերպությունների քառամսյա գործունեությունն ու գաղթականների շրջանում անցկացված մեկօրյա ցուցակագրման արդյունքներն ամփոփելու համար 1915թ. մարտի 1-ին իր աշխատանքներն սկսեց Էջմիածնի համագումարը: Արևելահայ մամուլն իր էջերում լայնորեն լուսաբանել է համագումարի աշխատանքերը, ներկայացրել ձեռքբերումները, մատնանշել բացթողումներն ու թերացումները:

¹² ՀԱՍ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 149-252:

¹³ Նույն տեղում, թթ. 164-165:

¹⁴ Նույն տեղում, գործ 21, թթ. 251-258:

¹⁵ Նույն տեղում, թթ. 267-280:

¹⁶ Գաւառի ձայն, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 յունւարի, էջ 3:

¹⁷ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 9, 16 յունւարի, էջ 3-4:

Այսպես, մարտի 10-ի իր համարում «Մշակ»-ը հրապարակեց «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի զեկույցը: «Ալեքսանդրապոլի Յանձնաժողովի կողմից զեկուցանող պ. Թաբախչեանը յայտնեց, -գրում է «Մշակ»-ի «Հ.Ա.» ստորագրությամբ թղթակիցը, -որ գաւառում գաղթականների թիւը, չը հաշւած Ղարաքիլիսէն, 6500 է»: Ըստ հողվածագրի՝ կոմիտեն հաշվել էր, որ յուրաքանչյուր գաղթական ընտանիքի իր բնակության նախկին վայրը վերադարձնելու և նրա կորցրած տնտեսությունը վերականգնելու համար պահանջվում է 500 ռուբլի¹⁸:

Իրականում, Էջմիածնի համագումարն ամփոփել էր մեկամսյա վաղեմության վիճակագրական տվյալներ, իսկ մամուլում գոնե Ալեքսանդրապոլի գավառի համար հրապարակվել էին, մեղմ ասած, թերի տվյալներ: Յուցակագրումն անցկացվել էր Երևանի Վիճակագրական հանձնախմբի կողմից 1915թ. հունվարի 30-ին՝ Երևանի նահանգի յոթ գավառներում, Կարսի մարզի չորս շրջաններում և Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառում¹⁹ ու նպատակ ուներ սպառիչ տեղեկություններ հավաքելու ռազմական գործողությունների առաջին եռամսյակում նշված շրջաններ գաղթածների թվաքանակի մասին:

Ալեքսանդրապոլի գավառում գաղթականության ցուցակագրումն անցկացրած «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեն²⁰ արձանագրել էր հետևյալ ցուցանիշները. ոչ լրիվ երեք ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառի 63 գյուղերում հաստատվել էր 6909 մարդ, որից 4468-ը հայեր էին, 2270-ը՝ հույներ, 109-ը՝ ասորիներ, իսկ մնացած 62-ը՝ ռուսներ, վրացիներ, լեհեր, հրեաներ ու օսեր: Նույն ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում փախստական-գաղթականների թիվը կազմում էր 3652 մարդ, իսկ գավառի 63 գյուղերում՝ 3257 մարդ²¹:

Հաջորդ ամիսների ընթացքում նորեկների թիվը գավառում անշեղորեն աճեց և 1915թ. ապրիլի վերջերին հասավ 8000-ի (այդ թվում՝ 6000 հայ, 1400 հույն, 570 ասորի և 30 ռուս): «Մշակ»-ին թղթակցած Գևորգ ք. Մկրտումյանի հաշվումներով ապրիլի 24-ի դրությամբ սրանցից 3300-ը տեղավորվել էր Ալեքսանդրապոլի 15 հանրակացարաններում և 200 մասնավոր տներում, իսկ 4700-ը՝ Արևելյան Շիրակի 80 գյուղերում²²:

1915թ. հուլիսը նշանավորվեց գաղթականության նոր ալիքով: Թավրիզը, Ուրմիան, Ալաշկերտը, Բաշկալեն, Մանազկերտը, Շատախը, Արճեշն ու Վանը գրաված ռուսական զորքերը հուլիսի կեսերին երկու շաբաթով նորից նահան-

¹⁸ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 51, 10 մարտի, էջ 2-3:

¹⁹ Փախստական-գաղթականների մեկօրյա ցուցակագրումը միակ հնարավոր միջոցն էր անընդհատ շարժման մեջ գտնվող բազմահազարանոց այս զանգվածի վերաբերյալ փոքրիշատե ստույգ վիճակագրական տվյալներ հավաքելու:

²⁰ Մանրամասն տե՛ս Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIXդ. - XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու՝ աշխատասիրությամբ Ա. Հայրապետյանի, Եր., 2011, էջ 232-235:

²¹ *Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914-1915гг. Перепись произведена 30-го января 1915г. Эривань, 1915, стр. 26-31.*

²² Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 100, 13 մայիսի, էջ 3:

ջեցին: Թվով երրորդ անբացատրելի նահանջը նոր խուճապ առաջացրեց տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում՝ առիթ տալով անկազմակերպ ու քառասային գաղթի: Արևմտահայության այս տեղաշարժը հնարավորինս մանրամասն ներկայացվել է Բ. Իշխանյանի կողմից «Մշակ»-ում հրատարակված «Աղետի և տառապանքի աշխարհից» խորագրով հոդվածաշարում: Ըստ հեղինակի՝ Վանից, Մանազկերտից, Մուշից և Բուլանըղից միայն Ալեքսանդրապոլի գավառ հուլիսի 26-ից օգոստոսի վերջն ընկած ժամանակահատվածում գաղթել էր 20000 մարդ²³, որից 5653-ն այստեղ հաստատվել էր հուլիսի վերջին հնգօրյակում (1688-ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, 993-ը՝ Արևելյան Շիրակում, իսկ 2972-ն էլ՝ Փամբակում)²⁴:

Ռուսական զորքերի հուլիսյան նահանջի վերջնական արդյունքներն ամփոփվել են Ալ. Խատիսյանի կողմից Համառուսաստանյան քաղաքների միության (Քաղաքների միություն) կովկասյան բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրում, համաձայն որի՝ 1915թ. օգոստոսի վերջին գավառում գաղթականների թիվը կազմել է 31000 մարդ (7000-ը՝ գավառակենտրոնում, իսկ 24000-ը՝ գյուղերում)²⁵:

Ի դեպ, 1915թ. հուլիսից գաղթականության առաջին մեծ խմբաբանակներն սկսեցին հաստատվել նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի գավառակում: Օգոստոսի 22-ին այստեղ այցելած «Մշակ»-ի «Մ.» ստորագրությամբ թղթակիցը գրում էր, թե շրջանի հազարավոր փախստականների անմիջական խնամքի ու հոգատարության սահագին ծանրությունը բացառապես ընկած է տեղի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի ուսերին: «Երկու շաբաթվայ ընթացքում,-գրում է հոդվածագիրը,-կօմիտեի լիազորները, հազար ու մի նեղութիւններով, հազիւ կարողացան տեղաւորել գաղթականներին 18 (իրականում՝ 17-Ա.Հ.) գիւղերում, ցուցակագրել և բաժանել առաջին նպաստը: ... Գաղթականները տեղաւորվել են գիւղերում մի տեղ շատ, միւս տեղը՝ քիչ...»²⁶:

1915թ. հուլիսին Փամբակում հաստատված գաղթականության ցուցակ²⁷

N	գյուղը	Ընտանիք	մարդ	N	գյուղը	Ընտանիք	մարդ
1.	Ղշլաղ	31	135	10.	Ղալթախչի	39	234
2.	Սարմուսախլի	8	53	11.	Ավդիբեկ	36	217
3.	Հաջիդարա	6	56	12.	Աղբուլաղ	21	160

²³ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 203, 17 սեպտեմբերի, էջ 2:

²⁴ Նույն տեղում, N 204, 18 սեպտեմբերի, էջ 2-3:

²⁵ Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, Тифлис, 1915, стр. 26.

²⁶ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 187, 26 օգոստոսի, էջ 3:

²⁷ «Մշակ»-ում հրատարակված այս աղյուսակը կազմվել է «Եղբայրական օգնության» Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտեի տրամադրած վիճակագրական տվյալների հիման վրա (մանրամասն տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 187, 26 օգոստոսի, էջ 3:)

4.	Ղարբազ	9	87	13.	Ղարբալ	37	217
5.	Բզովդալ	6	52	14.	Ղարաբոյա	13	61
6.	Յադուբլի	17	95	15.	Գյուլյոխուշ	7	63
7.	Համամլու	76	401	16.	Մեծ Պարնի	62	433
8.	Նալբանդ	19	129	17.	Մեծ Ղարաքիլիսա	104	597
9.	Թափանլու	15	122				
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ					506	2972

Մինչև օգոստոսի վերջ Բուլանըղից Փամբակ անցան ևս 858 գաղթականներ: Հոկտեմբերի 1-ին այստեղ այցելած «Համբաւաբեր»-ի «Գաղթական» ստորագրությամբ թղթակցի հաշվումներով՝ սրանցից 370-ը հաստատվել էր Համամլուում, 180-ը՝ Վարդնովում, 91-ը՝ Ղաչաղանում, 98-ը՝ Չոտուրում, 53-ը՝ Սախտակում, իսկ 62-ը՝ Չիկդամալում²⁸:

1915թ. օգոստոսին ռուսական զորամասերը վերագրավեցին հուլիսյան նահանջի հետևանքով կորցրած տարածքները, ինչը հնարավորություն տվեց տասնյակ հազարավոր արևմտահայերի վերադառնալու հայրենի օջախներ: Այս նոր տեղաշարժը, ըստ Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի, պիտի հնարավորություն տար ձմռան նախաշեմին զգալիորեն բեռնաթափելու գավառը գաղթականներից: Եվ իրոք, «Եղբայրական օգնության» տեղի կոմիտեի անցկացրած նոր ցուցակագրման համաձայն, Ալեքսանդրապոլում և գավառի 139 գյուղերում 1915թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ գաղթականների թիվը նվազել էր մինչև 22815 մարդ²⁹:

Սակայն, բեռնաթափումը կրեց միայն ժամանակավոր բնույթ: Երևանում և Էջմիածնում տեղավորված արևմտահայության շրջանում դեռևս հուլիսի վերջերից ծայր առած համաճարակային հիվանդությունների և դրանցով պայմանավորված մահացության ահռելի մասշտաբների դեմ պայքարելու համար տեղի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի առաջարկությամբ որոշվեց գաղթականներին տեղափոխել նահանգի մյուս գավառներ: Որպես հետևանք՝ 1915թ. հոկտեմբերի 11-ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառի 139 գյուղերում գաղթականների թիվը կրկին հասավ 26000-ի³⁰, ինչը, ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի հաշվումների, կազմում

²⁸ Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, N 42, 16 հոկտեմբերի, էջ 1328:

²⁹ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և համանուն գավառում հաստատված արևմտահայ գաղթականության ցուցակը կազմվել է Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի կողմից՝ համաձայն Ամենայն Հայոց հայրապետ Գևորգ Ե-ի 24.11.1915թ. կարգադրության (տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, թթ. 3-5): Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի տարեկան զեկույցը հրատարակվել է նաև մամուլում (տե՛ս Հորիզոն, Թիֆլիս, 1916, N 8, 14 յունիսի, էջ 5):

³⁰ Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, Тифлис, 1915, стр. 12.

էր Երևանի նահանգում հաստատվածների ընդհանուր թվի 28%-ը³¹: Համեմատության համար նշենք, որ նույն ժամանակահատվածում Երևան քաղաքում և համանուն գավառում գաղթականների թիվը կազմում էր 19800 մարդ, Էջմիածնի գավառում՝ 16000 մարդ³²:

Հաջորդ երկու տասնօրյակների ընթացքում Երևանից Ալեքսանդրապոլի գավառի Մահմուդջուղ, Տաշղալա, Մասլուխլի, Ղըրխ, Փոքր Ղարաքիլիսա, Արթիկ և Քյաֆթառլի գյուղեր տեղափոխվեցին Բուլանդից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից և Բասենից գաղթած ևս 1261 արևմտահայեր³³: Իսկ արդեն դեկտեմբերին, համաձայն իշխան Ա.Մ. Արդուրյան-Երկայնաբագուկի, Քաղաքների միության կովկասյան բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի, գաղթականներով բնակեցվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլոր 186 գյուղերը: Միայն Փամբակի 26 գյուղերում, ըստ «Մշակ»-ի թղթակցի, տեղավորվել էր 4000 արևմտահայ³⁴:

Ցավոք, Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականությանը վերաբերող վիճակագրական նյութի առատությունն արևելահայ մամուլի էջերում առկա է միայն 1915թ.: 1916թ. սկսած՝ հաղորդումները դառնում են խիստ հազվադեպ ու կրճատուր, ինչն էլ ավելի է բարդացնում նորեկների թվաքանակի և տեղաշարժի ուսումնասիրությունը: Օրինակ, 1916թ. փետրվարի 14-ին «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության» կողմից անցկացվեց ցուցակագրում, որի համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում կար 32000 գաղթական³⁵: Չորս ամիս անց՝ հունիսի 20-ին, ըստ տեղի թեմակալ առաջնորդ Արտակ վարդապետի՝ կաթողիկոսին ներկայացրած հաշվետվության, սրանցից մնացել էր 19799-ը³⁶: Թե ո՞րն էր գաղթականների թվի նվազման պատճառը, և ի՞նչ ուղղությամբ էին նրանք հեռացել, այսօր հայտնի չէ: Ընդ որում այս անբացատրելի ու անտրամաբանական վիճակը հատուկ է միայն Ալեքսանդրապոլի գավառին³⁷: Նույն «Մշակ», «Հորիզոն», «Աշխատանք» կամ «Համբաւաբեր» պարբերականներում կարելի է հանդիպել 1916-1917թթ. թվագրված տասնյակ հաղորդումների Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի գավառներում հաստատված փախստական-գաղթականների թվի, էթնոկոնֆեսիոնալ կազմի կամ սոցիալական դրության մասին: Ավելին, 1916թ.-ից 1917թ. ընկած շրջանում «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերություն»-ը և «Շղթայրական օգնության» կոմիտեն մամուլում հրապարակեցին ամփոփ վիճակագրություն պատերազմի սկսվելուց ի վեր Հայաստանի Արևելյան ու Արևմտյան հատվածներում ըստ առանձին գավառների ժողովրդագրական գործընթացների մասին:

³¹ Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 229, 17 հոկտեմբերի, էջ 3:

³² Մշակ, Թիֆլիս, 1915, N 229, 17 հոկտեմբերի, էջ 3:

³³ Նույն տեղում, N 251, 12 նոյեմբերի, էջ 3:

³⁴ Նույն տեղում, N 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3:

³⁵ ՀԱԱ, ֆոնդ. 28, ցուցակ 1, գործ 429, թ. 1-7:

³⁶ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 10:

³⁷ Նույնն է իրավիճակը նաև Հայաստանի ազգային արխիվում: Որբանոցների, գաղթականական հիվանդանոցների ու դպրոցների մասին հարյուրավոր փաստաթղթերի կողքին մեկ-երկու կցկտուր հաղորդման կարելի է հանդիպել Ալեքսանդրապոլի գավառում 1916-1917թթ. գաղթականության տեղաշարժի մասին:

1916թ. հուլիսին ռուսական զորքերը չորրորդ անգամ նահանջեցին:

Դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ շարժվող արևմտահայերի առաջին խմբերն այս անգամ հաստատվեցին Փամբակում: Եթե 1916թ. հունիսի 25-ի դրությամբ շրջանի 26 գյուղերում կար 3884 արևմտահայ (1133 կին, 941 տղամարդ, 1810 երեխա), ապա օգոստոսի 9-ին, ըստ «Աշխատանք»-ի թղթակցի, այդ թիվը հասավ 4475-ի³⁸: «Մշակ»-ի «Ականատես» ստորագրությամբ թղթակցի վկայությամբ «...եկողները Բուլանրկի Համգաշէխ, Կողակ, Փռկաշեն գիւղերից և Վան քաղաքից էին, ... ամենքն էլ տանջված ու թալանված. գլխաւորապէս պառաւ կանայք, զառամեալ ծերեր և վտիտ մանուկներ, մինչդեռ տղամարդկանց թիւը հազիւ հասնում էր 10 %-ի»³⁹:

Օգոստոսին Ալեքսանդրապոլ և շրջակա գյուղեր հասան նաև 8000 սասունցիներ⁴⁰: «Մշակ»-ն իր 1916թ. նոյեմբերի 1-ի համարում հրապարակել է տեղի թեմակալ առաջնորդ և «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի նախագահ Արտակ վարդապետի կոչը՝ ուղղված անհատ բարեգործներին ու հասարակական կազմակերպություններին. «Վկայում ենք,- նշված է ուղերձում,- որ օգոստոս ամսից Ալեքսանդրապոլի գաւառը եկած փախստականները, գլխաւորապէս սասունցիներ... առանց չափազանցութեան բոլորովին մերկ են: ... Կոչ ենք անում բոլոր հիմնարկութիւններին, որ վարում են փախստականական բարեգործական գործեր, բոլոր մասնաւոր բարեգործներին, աղերսելով օգնութեան հասնել պատերազմի իսկզ գոհերին և թոյլ չը տալ, որ գազանութիւններից ազատված՝ նրանք մեռնեն մեր աչքերի առաջ»⁴¹:

Սասունցիների ներգաղթը շարունակվեց մինչև տարեվերջ: Վերջին 1370 սասունցիները, ըստ «Մշակ»-ի, Արևելյան Շիրակի գյուղերում հաստատվեցին դեկտեմբերին⁴²:

Արևելահայ մամուլը որևէ կերպ չի անդրադարձել ժողովրդագրական այն գործընթացներին, որոնք տեղի են ունեցել Ալեքսանդրապոլի գավառում 1917թ. ընթացքում: Բացառություն կարելի է համարել թերևս Մոսկվայում հրապարակվող «Армянский вестник» պարբերականը, որն իր մարտի 12-ի համարում, հղելով Բաքվի «Արեւ» օրաթերթին, հաղորդում է այստեղ 30000 գաղթականների գոյության մասին⁴³: Մեր խորին համոզմամբ՝ հաղորդումը թեև մոտ է իրականությանը⁴⁴, սակայն վերաբերում է 1916թ.-ին: «Արեւ»-ի 1917թ. հունվարի 1-ից մարտի

³⁸ Աշխատանք, Եր., 1916, N 17, 29 յունիսի, էջ 4:

³⁹ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 172, 7 օգոստոսի, էջ 2: Նույնը տե՛ս նաև Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

⁴⁰ Մշակ, Թիֆլիս, 1916, N 244, 1 նոյեմբերի, էջ 3:

⁴¹ Նույնը:

⁴² Նույն տեղում, N 282, 18 դեկտեմբերի, էջ 3:

⁴³ Армянский вестник, Москва, 1917, год изд. 2, N 10-11, 12 марта, стр. 27-28. Պարբերականը թեև հղում է «Արեւ» օրաթերթին, սակայն չի նշում, թե որ համարից է վերցվել վիճակագրական տվյալը:

⁴⁴ Հայաստանի ազգային արխիվի «Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվան» ֆոնդում մեզ հաջողվեց գտնել Ալեքսանդրապոլի գաղթականական գործերով զբաղվող հաստատությունների կողմից ընտրված պատգամավորներ Ս. Տեր-Գրիգորյանի և Սմբատ Բորոյանի

12-ի համարներում մենք Ալեքսանդրապոլի գավառից որևէ վիճակագրական տեղեկության չհանդիպեցինք:

1918թ. գարնանը տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Բրեստ-Լիտովսկի ամրոթալի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից: Անդրկովկասյան Մեյմը, չճանաչելով հաշտության պայմանները, փորձեց Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում առանձին բանակցություններ վարել, սակայն հաջողության չհասավ, իսկ ապրիլի 1-ին սկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը հաշված օրերի ընթացքում վերածվեց թուրքական զորքերի հաղթարշավի: Թուրքական հարձակումը հայության շրջանում կրկին խուճապ առաջացրեց՝ առիթ տալով նոր տեղաշարժի:

Փախստականների առաջին խմբերը Կարսի և Բաթումի շրջաններից Ալեքսանդրապոլ հասան մարտին⁴⁵, սակայն զանգվածային բնույթ գաղթն ընդունեց ապրիլի 12-ից հետո, երբ Մեյմի ապաշնորհության պատճառով Կարսը հանձնվեց թուրքերին: Տեղի շրջանային կոմիսար Չամոյանի՝ Անդրկովկասյան Մեյմ ուղարկած հեռագրի համաձայն՝ մինչև 1918թ. մայիսի 1-ը Կարս քաղաքից և համանուն շրջանից Ալեքսանդրապոլի գավառ կարող էին անցնել մոտ 200000 փախստականներ⁴⁶:

1918թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին երկրամասում ստեղծված քառսային իրավիճակը հնարավորինս մանրամասն նկարագրվել է «Մշակ»-ում՝ շնորհիվ մշտական թղթակիցներ Շարաֆյանի, Պապիկյանի, Մանդինյանի, Ղազարյանի, Ատրպետի և այլոց քրտնաջան ու անձնուրաց աշխատանքի: «Փախստականների մի մասը, ով փրկել է իւր ունեցւածքն ու անասունները, գրում էր թերթը, շարունակում է ճանապարհը դէպի Ղարաքիլիսա, Լօռի և նոյն իսկ Հիւս. Կովկաս: Մյուս մասը ցրվել է Ալեքսանդրապոլի գաւառի գիւղերը»⁴⁷: Անհատ բարեգործներին ու պետական հաստատություններին «Մշակ»-ը կոչ էր անում շտապ միջոցներ ձեռք առնելու գաղթականների այդ լավան ընդունելու, սնունդով ապահովելու և տեղավորելու համար, որովհետև հասարակական այն կազմակերպությունները, որոնք վերջին տարիներին զբաղվել էին նմանօրինակ խնդիրներով, գաղթականների այսպիսի քանակին օգնել ի գորու չէին⁴⁸:

Թե ապրիլյան այս օրերին քանի՞ փախստական ընտանիք տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլի գավառ, և քանիսը՞ հետագայում այստեղ մնաց, հայտնի չէ: 1918թ. մայիսի 15-ին գավառի մեծ մասը զինակալվեց թուրքերի կողմից, որից

Գևորգ Ե կաթողիկոսին ներկայացրած հաշվետվությունը, ըստ որի՝ 1917թ. սեպտեմբերի 20-ի դրությամբ գավառում, բացի որբանոցների սաներից, կար 25754 արևմտահայ, այդ թվում՝ 1-14 տարեկան 4231 երեխա և 963 ծեր (տե՛ս ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24):

⁴⁵ Մշակ, Թիֆլիս, 1918, N 69, 1 ապրիլի, էջ 2:

⁴⁶ Նույն տեղում, N 81, 17 ապրիլի, էջ 2:

⁴⁷ Նույն տեղում, N 82, 1 մայիսի, էջ 3:

⁴⁸ Նույնը:

հետո արևելահայ մամուլի էջերից իսպառ վերացան տեղեկություններն այստեղ հաստատված գաղթականության տեղաշարժի մասին:

Ամփոփելով աշխարհամարտի տարիներին արևելահայ մամուլում գաղթականության տեղաշարժի խնդրի լուսաբանման համառոտ քննությունը՝ նշենք հետևյալը. Ալեքսանդրապոլի գավառի կտրվածքով՝ վիճակագրական նյութի առատությունը հաստուկ է 1915թ.: 1916թ. ընթացքում հաղորդումները դառնում են հազվադեպ, իսկ 1917թ՝ իսպառ վերանում: Կասկած տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի կտրուկ փոփոխության հետ՝ վիճակագրական նյութի առատությամբ կարող էր աչքի ընկնել 1918թ., եթե մայիսին գավառի մեծ մասը չզինակալվեր թուրքերի կողմից:

ВОСТОЧНОАРМЯНСКАЯ ПРЕССА О БЕЖЕНЦАХ ОСНОВАВШИХСЯ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬКОМ УЕЗДЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Официальная информация и доклады публикуемые в восточноармянской Периодической печати (пресса) являются бесценным источником для глубокого анализа численности беженцев, их движения, этноконфессионального состава и социальной ситуации в годы Первой мировой войны. Но освещение проблемы на страницах прессы в разные годы имело разные масштабы. Например, для Александропольского уезда, обилие статистического материала характерно только для 1915г.. Начиная с 1916г. сообщения становятся редкими, а с 1917г. они окончательно исчезают. В связи с резкой переменой стратегической ситуации в регионе, обилием статистической информации мог бы отличаться 1918г., но 15 мая 1918г. большая часть уезда была захвачена турками, и после этого со страниц восточноармянской прессы полностью исчезла информация о движении поселившихся здесь беженцев.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոյի – պ. գ. թ., դոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության և իրավագիտության ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru